

Strata i rozproszenie - losy zbiorów zamkowych po II wojnie światowej (krótki zarys).

Badanie strat wojennych zamku malborskiego trwa nieprzerwanie od kilkudziesięciu lat. W chwili powołania Muzeum Zamkowego w 1961 roku proces budowania kolekcji rozpocząć należało tak na prawdę od nowa. Utworzona instytucja nie była bowiem prawnym sukcesorem zgromadzonych przed wojną zbiorów i ten fakt wpływał i nadal wpływa na każdy aspekt realizowanych badań. Aby jednak dokonać choć krótkiej analizy tego zagadnienia, konieczne jest wprowadzenie w specyfikę zamku w Malborku w kontekście jego genezy i trwania w świadomości społecznej jako świadectwa krzyżackiej, pruskiej, niemieckiej bytności na tych terenach. Miało to ogromny wpływ na sytuację obiektu oraz funkcjonujących tu zbiorów. Z oczywistych względów oraz na istniejące liczne opracowania, szczegółowa historia zamku, a także jego powojenne losy¹ zostaną pominięte. Należy jednak podkreślić, iż przeszłość przesłaniała odpowiednią percepcję tego zabytku. Wiązało się to z trudnościami, nie tylko w pierwszych latach powojennych. Z podobnymi problemami zmagano się wiele lat po wojnie, doprowadzając do zaniechania należytej ochrony zamku, dyskusji nad celowością jego odbudowy, również planach pozostawienia go w ruinie². Brak odpowiednich działań konserwatorskich powodował dalszą degradację. Sam obiekt został wpisany do rejestru zabytków dopiero we wrześniu 1949 roku. Do tego czasu podlegał przypadkowym decyzjom, pomimo objęcia opieką przez Starostwo Powiatowe w Malborku czy Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie³. Brak środków finansowych i zasobów ludzkich na odpowiednie zabezpieczenie powodowało niszczenie substancji zabytkowej oraz pozostawionych tu

¹ Kwestie związane z powojennym losem zamku poruszane są m.in. M. Mierzwiński, *Zamek malborski w latach 1945–1960*, Studia zamkowe, 2004, t. 1, s. 7–54; M. Kilarowski, *Odbudowa i konserwacja zespołu zamkowego w Malborku w latach 1945–2000*, Malbork 2007; T. Torbus, *Rekonstrukcje, dekonstrukcje, (nad)interpretacje: studia o losach architektury środkowoeuropejskich miast i rezydencji w aspekcie politycznym (XIX–XX wiek)*, Gdańsk 2019; *Malbork 1945–2016 – odbudowa pod znakiem udomowienia wroga*, s. 108–125.

² M. Mierzwiński, *Zamek malborski...*, s. 18, przypis 15.

³ Od marca do lipca 1945 roku pieczę nad zamkiem i jego zbiorami przejęło tymczasowo Starostwo Powiatowe w Malborku, podjęto wówczas pierwsze próby zabezpieczenia zbiorów. W tym czasie działały również delegacje ministerstwa Oświaty, Ministerstwa Kultury i Sztuki oraz Wydziału Kultury i Sztuki w Gdańsku, zabezpieczając księgozbiory oraz inne dzieła sztuki, które zostały przewiezione do Warszawy i Gdańska lub oddane ich właścicielom. Od sierpnia 1945 do listopada 1950 zamek był Oddziałem nr 1 Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, zbiory zamku stały się zatem jego własnością; zob. M. Mierzwiński, *Zamek malborski...*, s. 22–37; A. Siuciak, *Mało znane źródła do dziejów malborskich zabytków*, [w:] *Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej: katalog wystawy czasowej*, red. A. Siuciak, Malbork 2015, s. 220–237; eadem: *Biblioteki zamkowe - losy księgozbiorów Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku po II wojnie światowej*, [w:] *Księgozbiory rozproszone. Losy księgozbiorów historycznych po II wojnie światowej*, red. A. Siuciak, s. 51–64; eadem: *Strata i rozproszenie. Struktura i charakter strat wojennych zamku w Malborku w świetle dotychczasowych rezultatów projektu*, [w:] *Nowy początek...*, s. 27–29.

zbiorów. Wpływ miały również niekorzystne warunki atmosferyczne, a także działalność szabrownicza.

W końcu wojny kwestia ochrony zabytkowych obiektów przed zbliżającym się frontem była również odmienna od placówek w regionie. Zbiory nie zostały poddane ewakuacji, zabezpieczano je *in situ* (choćby elementy wystroju i wyposażenia kościoła NMP na Zamku Wysokim), a także umieszczano w specjalnie przygotowanych skrytkach na terenie kompleksu zamkowego (m.in. w piwnicach, skarbcu, Wieży Kleszej, kaplicy św. Wawrzyńca itd.)⁴. Niemcy deponowali tu również cenne kolekcje z okolicznych miejscowości⁵, uznając miejsce za bezpieczne. Do ostatniej chwili utrzymywano odgórny zakaz ewakuacji⁶. Sytuacji nie poprawił fakt ogłoszenia w 1944 roku zamku twierdzą, co *de facto* przypieczętowało jego los⁷.

Status zbiorów malborskich był również odmienny, aniżeli innych placówek na terenie tzw. Ziem Odzyskanych. Podczas zaborów tereny te pozostawały w jurysdykcji pruskiej, a zgromadzone przed II wojną światową zbiory były spuścizną działalności pruskich i niemieckich konserwatorów oraz opiekunów zamku. Status polskich zbiorów uzyskały po II wojnie światowej⁸. Zaraz po wojnie nie powstała tutaj placówka, mogąca zachować ciągłość trwania niemieckiego muzeum⁹, a brak stałego zarządcy, aż do roku 1961, spowodował rozproszenie zbiorów oraz ogromne luki w dokumentacji ich losów. Warto przy okazji zauważyć, iż przedwojenne kolekcje nie posiadały pełnych inwentarzy, spisy zabytków wykonywane były najczęściej w związku z konkretnymi potrzebami np. zakupem, darem, nie

⁴ Konserwator Bernhard Schmid jeszcze w 1944 roku podjął szereg działań mających na celu zabezpieczenie najcenniejszych zbiorów oraz przygotowując skrytki, w którym miały one zostać złożone. Wyjątek stanowiła cenna kolekcja monet i medali, którą zdeponowano w sejfie Miejskiej Kasy Oszczędności w Gdańsku, skąd w 1945 roku została wywieziona do Rosji; zob. M. Mierzwiński, *Zamek malborski...*, s. 34; J. Czarnowska, *Numizmaty z przedwojennej kolekcji malborskiej w zbiorach zamkowych po 1961 roku*, [w:] *Nowy początek...*, s. 61. Kolekcja ta jest obecnie przedmiotem prowadzonych przez Polskę działań restytucyjnych wobec Federacji Rosyjskiej. W przygotowaniu wniosku restytucyjnego, swój wkład mieli również pracownicy Muzeum Zamkowego w Malborku.

⁵ Np. rękopisy i stare druki Biblioteki Miejskiej w Gdańsku, Seminarium Duchownego w Pelplinie; zob. M. Mierzwiński, *Zamek malborski...*, s. 15; A. Siuciak, *Mało znane...*, s. 221; eadem: *Biblioteki zamkowe...*, s. 56.

⁶ Podaję za: M. Mierzwiński, *Zamek malborski...*, s. 33.

⁷ M. Mierzwiński, *Zamek malborski...*, s. 8; T. Torbus, *Rekonstrukcje, dekonstrukcje, (nad)interpretacje...*, s. 108.

⁸ B. Sierzputowski, *Status prawny ...*; A. Siuciak, #Projekt Straty. *Działania Muzeum Zamkowego w Malborku w zakresie programu MKiDN "Badanie polskich strat wojennych w latach 2018–2019*, *Studia Zamkowe*, 2020, t. 7, s. 145 (cały artykuł s. 143–158).

⁹ Status muzeum zamek uzyskał w 1934 roku, od tego momentu funkcjonował pod nazwami: *Schloß Staatliches Museum*, czy *Staatliche Sammlungen des Schlosses*. Na temat statusu prawnego malborskich zbiorów: B. Sierzputowski, *Status prawny zbiorów zamku w Malborku po II wojnie światowej*, [w:] *Nowy początek. (Od)budowa kolekcji muzealnych po II wojnie światowej*, red. J. Trupinda, A. Siuciak, Malbork 2019, s. 34–57, oraz szerzej w najnowszej publikacji tego autora: *Status ruchomych dóbr kultury na ziemiach odzyskanych w prawie międzynarodowym i prawie krajowym*, Warszawa 2021.

odzwierciedlały zatem pełnego kształtu danego zbioru. Kolekcje nie doczekały się również naukowego opracowania, za wyjątkiem kolekcji numizmatycznej¹⁰, obiekty nie były dokumentowane na muzealnych kartach inwentarzowych. Większość obiektów traktowano przede wszystkim jako element wyposażenia wnętrz. Te wszystkie zagadnienia mają ogromny wpływ na dzisiejsze badania w zakresie strat wojennych i zbiorów rozproszonych.

Przed wszystkim z pełną świadomością należy zauważyć, iż zbiory zamkowe w przeważającej części zostały rozproszone. Stało się tak za sprawą działań związanych z akcjami zabezpieczania Ministerstwa Kultury i Sztuki, Ministerstwa Oświaty, czy też Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku oraz Muzeum Wojska Polskiego. Część znalazła się w rękach mieszkańców Malborka, a także trafiła pod opiekę miejscowych kościołów, część padła łupem szabrowników. W latach 1945–1950 wywieziono niemal wszystkie ocalałe artefakty, książki i dokumenty rozpraszając je na terenie całego kraju¹¹. Z szacowanych kilkudziesięciu tysięcy eksponatów zgromadzonych przed wojną¹², zaledwie nikły ułamek obiektów udało się do tej pory zidentyfikować. Wiąże się to z brakiem dokumentacji wywozowej oraz nieświadomości obecnych właścicieli odnośnie posiadanych zbiorów. Jednakże z każdym rokiem wiedza w tym zakresie znacznie się poszerza, a za sprawą działań Muzeum Zamkowego do Malborka powracają kolejne zabytki.

Kompleksowe badania w zakresie strat wojennych i zbiorów rozproszonych muzeum prowadzi od 2018 roku, uczestnicząc w programie MKIDN *Badanie polskich strat wojennych*¹³.

Ścieżki rozproszeń

Mając na uwadze powojenną historię obiektu ścieżki rozproszeń dawnych zbiorów w teorii są bardzo łatwe do zidentyfikowania. I w dużej mierze tak się dzieje, jednakże dotyczy to

¹⁰ Zawartość tej kolekcji została opublikowana w 7 tomowym wydawnictwie: BahrfeIdt E.: *Die Münzen und Medaillensammlung in der Marienburg*, Bd. 1–6, Danzig 1901–1916; BahrfeIdt E.: *Die Münzen und Medaillensammlung in der Marienburg*, Bd. 7, *Nachträge zu den Bänden I–IV. Medaillen auf den Weltkrieg. Personenmedaillen*, bearb. M. BahrfeIdt, Königsberg 1929.

¹¹ J. Trupinda, *Badania strat wojennych w Malborku i Kwidzynie - budowanie tożsamości miejsca*, [w:] *Nowy początek...*, s. 8–21.

¹² Odsyłam do publikacji na ten temat: *Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej*, red. A. Siuciak, Malbork 2015;

¹³ Więcej informacji o programie ministerialnym Małgorzata Zajac, *Program "Badanie polskich strat wojennych" - wsparcie MKIDN dla muzeów i nie tylko* [online], Warszawa 2020, <http://cennebezczenne.pl/wp-content/uploads/2020/06/2020-1-2-ZAJAC.pdf>. oraz na stronie malborskiego projektu www.straty.zamek.malbork.pl.

jedynie obiektów bardzo cennych i rozpoznawalnych. W tym miejscu warto wspomnieć o Polityku Grudziądzkim i Ołtarzu Hamburskim, które są najcenniejszymi obiektami w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie¹⁴ i znalazły swe stałe miejsce w Galerii Sztuki Średniowiecznej tejże instytucji. Mniej znanym przykładem jest obraz tablicowy *Biczowanie Chrystusa*¹⁵ (również Muzeum Narodowe), którego historię udało się zweryfikować dzięki działaniom projektowym, a obecny właściciel nie miał świadomości pochodzenia tego zabytku. Jego ścieżki prowadziły z Malborka do Gdańska, a następnie za sprawą Wojewódzkiego konserwatora Zabytków w Gdańsku w 1948 roku do warszawskiej instytucji. Największym sukcesorem malborskich zbiorów jest Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (w latach 1945–1950 zamek malborki pełnił funkcję Oddziału nr 1 tegoż muzeum). Siłą rzeczy wszystkie zabezpieczone zabytki, które nie zostały zabrane zaraz po wojnie stały się jego własnością¹⁶. Niestety ze względu na niechęć tej instytucji badania nie mogą zostać zakończone. Wiadomo jednak, iż wiele zabytków do dnia dzisiejszego znajduje się właśnie tam. Instytucja sporadycznie wypożycza zidentyfikowane obiekty na organizowane przez Muzeum Zamkowe wystawy, jednakże nie pomaga w identyfikacji kolejnych. Pracę tę wykonuje zespół pracowników naszego muzeum na podstawie dostępnych publikacji, opracowań czy niezbyt dokładnej dokumentacji. Następnie w ten sposób uzyskana wiedza staje się przedmiotem konkretnych kwerend muzealnych, nie zawsze kończących się uzyskaniem odpowiedzi.

Zachowana dokumentacja jednoznacznie wskazuje na podział wywiezionych z Malborka zabytków pomiędzy dwoma wspomnianymi warszawskimi muzeami. Zabytki o charakterze sakralnym deponowano w Muzeum Narodowym, natomiast pozostałe, głównie o charakterze militarnym, w Muzeum Wojska. Militaria za sprawą Muzeum Wojska trafiły również do Częstochowy, Liwu, Olsztyna, Nysy, Opola, Wrocławia, Stargardu, Łańcuta. Ten wątek jest obecnie poddany szczegółowym badaniom.

Księgozbiory zamkowe trafiły do Państwowego Instytutu Historycznego w Warszawie, biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego¹⁷ biblioteki Muzeum Wojska Polskiego Biblioteki Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, a specjalistyczny, głównie z dziedziny numizmatyki do Biblioteki Muzeum Narodowego w Warszawie, lecz nie tylko. Fragmenty odnajdujemy

¹⁴ <https://straty.zamek.malbork.pl/wizyta-w-muzeum-narodowym-w-warszawie/>

¹⁵ <https://straty.zamek.malbork.pl/biczowanie-chrystusa/>

¹⁶ <https://straty.zamek.malbork.pl/wojsko-polskie-i-zamek-w-malborku/>

¹⁷ *Erasmii Stellae Libonathani Hrani de Borussiae antiquitatibus libri duo* (Basileam 1518) - sygn. BUW S.4.217.

także w Bibliotece Muzeum Narodowego w Gdańsku, Instytutu Historycznego UMK w Toruniu. Wiele egzemplarzy znajduje się także w rękach prywatnych.

Zabytki z Malborka, poza wspomnianymi wyżej przykładami, odnajdujemy w zbiorach: Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Muzeum we Fromborku, Muzeum Gdańska, Muzeum Archeologicznego w Gdańsku¹⁸ Muzeum Krakowa¹⁹, Muzeum Narodowego w Gdańsku, Muzeum Etnograficznego w Krakowie, Muzeum Okręgowego w Toruniu²⁰, Muzeum Instrumentów Muzycznych w Poznaniu²¹ itd.

Z instytucji kościelnych: kościół św. Jana Chrzciciela w Malborku, kościół MBNP w Malborku, kościół św. Trójcy w Gdańsku²², katedra w Olsztynie²³, kościół pw. św. Jana Apostoła i Ewangelisty w Zalewie, Muzeum Diecezjalne w Pelplinie, Muzeum Archidiecezjalne w Olsztynie.

Archiwalia i dokumentacja historyczna, grafika, książki: Archiwum Państwowe w Malborku, Archiwum Państwowe w Gdańsku²⁴, Politechnika Warszawska²⁵, gabinet Rycin Uniwersytetu Warszawskiego.

Odrębnym wątkiem jest kwestia pozostawiania zbiorów zamkowych w rękach prywatnych oraz instytucjach zagranicznych. Najgłośniejszymi i szeroko komentowanymi, a także wywołującymi spore emocje przykładami są odkrycia – kolekcji numizmatycznej - w Muzeum Puszkina w Moskwie²⁶, czy też głowy figury św. Jakuba Starszego z kolegium apostołskiego z kościoła Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim, która obecnie znajduje się na stałej wystawie sztuki średniowiecznej Germanisches Nationmuseum w Norymberdze (nielegalny wywóz)²⁷.

¹⁸ Berło sztyletowe, I okres wczesnej epoki brązu, inw. 1960:27, kat. 1960:52

¹⁹ J. Zinkiewicz, Budowa kolekcji militariów w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa po II wojnie światowej, [w:] Nowy początek..., s. 340–359.

²⁰ Zespół średniowiecznych witraży z kościoła NMP na Zamku Wysokim (32 kwatery).

²¹ m.in. Lituus (banhorn), XIV–XV w., inw. MNP I1120.

²² Skrzydło ołtarzowe z Ingeln, ok. 1500 r.

²³ Ołtarz z Wedesbüttel, ok. 1500 r.

²⁴ Tam też niezwykle interesujący i rzadki siedemnastowieczny druk z odręcznymi rysunkami autora przedstawiającymi m.in. zamek w Sztumie, zob. P. Groth, *Egzemplarz relacji Boota z roku 1632 z odręcznymi rysunkami, odnaleziony w Archiwum Gdańskim*, Rocznik Gdański, 1955, t. 14, s. 405–416.

²⁵ Projekt umieszczenia wsporników sklepienia na 1 piętrze krużganków Zamku Wysokiego, Conrad Steinbrecht Malbork 1891 r.; Politechnika Warszawska, Wydział Architektury, sygn. 11554/III.

²⁶ zob. <https://straty.zamek.malbork.pl/o-przedwojennych-numizmatach/>;

<https://straty.zamek.malbork.pl/wnioski-restytucyjne-mkidn/>

²⁷ <https://straty.zamek.malbork.pl/glowa-figury-sw-jakuba-starszego-z-z-kolegium-apostolskiego-w-kosciele-nmp-na-zamku-wysokim-w-malborku-ok-1340-r/>

Straty

Straty wojenne zamku malborskiego od 2019 roku rejestrowane są w katalogu na stronie www.straty.zamek.malbork.pl (zakładka straty), dodatkowo od bieżącego roku dokonywane będą regularne wpisy w bazie strat wojennych Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostępnej pod adresem: <http://dzialautracone.gov.pl/katalog-strat-wojennych>. Wymóg ten narzuca uczestnictwo w programie *Badanie polskich strat wojennych*. Warto zauważyć, że jest to największa w Polsce baza dzieł utraconych przez państwo polskie w wyniku II wojny światowej. Chociaż nie ma ona statusu usankcjonowanego ustawowo oraz udostępniona jest w zaledwie nikłym procencie, na muzeach ciąży obowiązek sprawdzania przed zakupem, czy dane dzieło sztuki nie zostało tam zarejestrowane. Instytucje nie mogą samodzielnie podejmować działań restytucyjnych, bowiem zabytki są własnością skarbu państwa i tylko właściwy minister może rozpocząć procedurę restytucyjną. Muzea oczywiście biorą w tym procesie aktywny udział.

Obecnie MKIDN prowadzi jedno oficjalne działanie wobec zabytków pochodzących z Malborka (wspomniana już kolekcja numizmatyczna). Wobec kilku prowadzone są intensywne prace.

Muzeum Zamkowe w Malborku pracuje obecnie nad wydaniem pierwszego tomu katalogu strat wojennych i zbiorów rozproszonych w zakresie malarstwa, rysunku i grafiki. Ukaże się pod koniec 2022. Wszystkie obiekty objęte katalogiem zostaną również wpisane do bazy ministerialnej. W latach następnych planowane są kolejne tomy prezentujące straty poszczególnych kolekcji zamkowych.

Na stronie projektu www.straty.zamek.malbork.pl odnajdą Państwo więcej informacji oraz dokumentację wizualną do obiektów rozproszonych oraz dzieł utraconych wymienionych w tym opracowaniu i nie tylko.

Powroty

Dzięki działaniom projektowym do zbiorów naszego muzeum powróciło kilka obiektów z dawnych zbiorów zamkowych (wybrane przykłady):

1. Podczas konferencji *Nowy początek* (14.03.2019) odbyła się uroczystość przekazania inwentarza kolekcji militariów i przedmiotów kulturowo-historycznych *Blell'sche Waffensammlung im Hochschloss d. Marienburg, 1894–1944* niezwykle ważnego źródła do

historii jednej z największych, przedwojennych kolekcji zgromadzonych na zamku w Malborku. Inwentarz, dotychczas znajdujący się w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu, dzięki przychylności i uprzejmości Dyrektora dr hab. Piotra Oszczanowskiego, powrócił do miejsca, w którym znajdował się do 1945 roku. Krytyczna edycja inwentarza wraz z tłumaczeniem oraz transkrypcją została opublikowana w 2021 roku.

2. Podczas konferencji *Przeszłe i teraźniejsze kolekcje w świetle strat wojennych i badań proveniencyjnych* (10.12.2021) ksiądz Dariusz Lampkowski, proboszcz parafii pod wezwaniem św. Michała Archanioła w Zwierznie, przekazał na ręce Dyrektora dr. hab. Janusza Trupindy projekt malowidła do jednej z kwater ołtarza głównego kościoła Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim. Niewielkich rozmiarów akwarela z przedstawieniem scen z życia Jezusa: *Adoracja Dzieciątka*, *Zwiastowanie pasterzom*, *Biczowanie* oraz *Cierniem koronowanie*, stanowiła przerys kompozycji jednej z kwater ołtarza św. Klary z katedry w Kolonii. Przekazany zabytek jest fragmentem dokumentacji służącej wykonaniu kopii skrzydeł wyżej wymienionego polptyku, które zamontowano do skrzyni ołtarza głównego w kościele zamkowym.

3. Dzieło *Consensus, oder Christliche Vereinigung / In Religions und Glaubens sachen: Zwischen den Evangelischen Kirchen...*, zostało wydane w 1605 roku w niemieckim miasteczku Amberg w oficynie Michaela Förstera. Zawiera tłumaczenie z języka niemieckiego na łacinę tekstu tzw. zgody sandomierskiej, zawartej 14 kwietnia 1570 roku na synodzie w Sandomierzu, w sprawie zjednoczenia trzech wyznań ewangelickich: kalwińskiego, luterńskiego i braci czeskich. Ugodę podpisali przedstawiciele tych trzech wyznań: Erasmus Gliczner, Johannes Laurentius i Paulus Gilovius. Na stronie tytułowej odnajdujemy ślady przynależności do zbiorów zamkowych (pieczęcie, biblioteka ogólna nr 253, pod tym samym numerem widnieje w spisie książek podarowanych przez Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego). Książka ma udokumentowaną historię. W 1945 roku została zabezpieczona przez Muzeum Wojska, następnie przekazana do Biblioteki Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie do dzisiaj znajduje się szereg starych druków z dawnych zbiorów malborskich. Biblioteka posiadała już identyczny egzemplarz, stąd zapewne trafił on na listę dubletów, a dalej do prywatnych zbiorów polskiego historyka, w którego kręgu zainteresowań pozostawała historia kościoła w Polsce, szczególnie zaś okres reformacji i kontrreformacji. Księgozbiór badacza, wraz z interesującym nas dziełem, trafił do Biblioteki Głównej im. Andrzeja Bartnickiego Akademii

Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztor w Pułtusk, skąd za pośrednictwem prof. dr. hab. Mariana Dygo został podarowany do zbiorów naszej Biblioteki.